

Tóth Zita Veronika

A középkori filozófia magyar szelleme

Borbély Gábor – Schmal Dániel, szerk. 2019. *Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 390 oldal. 3190 Ft.¹

Borbély Gábor és Schmal Dániel középkori filozófiai szöveggyűjteménye minden kétséget kizáróan hiánypótló. Mindezidáig, aki magyar nyelven szeretett volna középkori filozófiai szövegeket tanulmányozni, netalántán oktatni, kiemelten nehéz helyzetben volt. Néhány szövegnek ugyan ezelőtt is létezett magyar fordítása (kiemelhetjük többek közt Aquinói Tamás több művét, Abaelardus *Etikáját*,² vagy Duns Scotus néhány szemelvényét)³, ám ezek nagyrészt nehezen hozzáférhetőek, és viszonylag véletlenszerű halmazzal képeznek. Például Aquinói Tamástól számos mű lefordításra került, ugyanakkor Duns Scotustól vagy Ockhamtól, akik ugyancsak befolyásos gondolkodók voltak a korban, csak néhány, vagy egyáltalán semmi, a kisebb skolasztikus szerzőket pedig inkább ne is említsük. A jelen szöveggyűjtemény ezen a helyzeten kíván segíteni, és egy, amennyire lehetséges, átfogó válogatást adni a „hosszú középkor” filozófiai szövegeiből. Magyarul, egy egyetemi jegyzetet leszámítva,⁴ ez az első erre irányuló próbálkozás, és mint ilyen, várhatóan hosszú ideig forrásul fog szolgálni a terület iránt érdeklődők számára (angol nyelven rögtön két, igen eltérő megközelítés is eszébe juthat az embernek, kifejezetten a középkori filozófia témakörében, amelyekre lentebb még visszatérek)⁵.

Mint említettem, a szöveggyűjtemény a „hosszú középkor” gyűjteménye. A kronológiaiilag első szerző Aurelius Augustinus (354–430), noha a magyar közönség számára inkább „Szent Ágoston” néven ismert, a szerkesztők a latin név használata mellett döntöttek, talán az egységesség kedvéért (bár „Aquinói Szent Tamás” kilóg ilyen szempontból a tartalomjegyzék sorából), az utolsó szerző pedig Leibniz (1646–1716), akit ugyan legtöbbször a kora újkorba sorolnának, mégis tagadhatatlanul „skolasztikus” jegyeket mutat. A kötetben

DOI: 10.54310/Elpis.2022.1.11

1 Szeretném megjegyezni, hogy mivel sajnos a recenzió leadásáig nem kaptam fizikai példányt a kötetből, amelyről e néhány oldalon keresztül szó lesz, a könyv konkrét kivitelezéséről – kötés, papírmínőség, általános olvashatóság stb. – nem tudok leírást nyújtani. Az itt következő sorok a szerkesztőktől kapott pdf fájlra alapulnak.

2 Abaelardus 1989.

3 Duns Scotus 1994, 177–182.

4 Kormos 1999.

5 Klima et al. 2007, Hyman et al. 2010. Megemlíthetjük még a *The Cambridge Translations of Medieval Philosophical Texts* sorozatát, bár ennek célközönsége kissé eltérő.

szereplő írásk szerzői között szerepelnek jobban ismert gondolkodók, mint a már említett Ágoston, Aquinói Tamás, Johannes Duns Scotus, Guillelmus de Ockham, vagy Leibniz; valamivel kevésbé ismertek, mint Petrus Abelardus, Johannes Buridanus, Nicolaus de Ultricuria, Francisco Suárez, Domingo Bañez, vagy Antoine Arnauld; és olyanok, akik nevei leginkább a szakmában járatosaknak mondanak valamit, mint Boethius de Dacia, Petrus Aureoli, Hugo de Lalletonia (aki William Crathorn néven ismert a szakirodalomban), Robert Holcot, Albertus de Saxonia, Luis de Molina, vagy Gabriel Vázquez. Mint már ebből is látható, a kötet széleskörű válogatást nyújt az elérhető „hosszú középkori” szövegekből.

A szöveggyűjtemény első fejezete a szerzők rövid életrajzát tartalmazza. E fejezet több szempontból is hasznos: egyrészt bevezetést nyújt az alapvető skolasztikus kontextusba, amely főként a kezdő olvasók számára jelenthet nagy segítséget, másrészt a kevésbé ismert szerzőkről is tájékozódhat az érdeklődő. Talán hasznos lett volna a kötetben megjelölni e rövid életrajzok forrásait, főleg mivel angol nyelven elég sok ilyen típusú irodalommal találkozhat az érdeklődő,⁶ és talán azért is, mert a forrásmegjelölés a kötetet használó egyetemi hallgatók számára is követendő példaként szolgálhat. Szintén hasznos lehetett volna minden szerzőnél legalább két-három jelentősebb „lásd még” típusú, alapvető másodlagos irodalmi forrást feltüntetni, még ha ez nem is mindig egyszerű feladat. Összességében azonban ez az első fejezet így is hatalmas segítség lehet az olvasó számára.

E rövid életrajzok után következnek maguk a szövegek, kronológiai sorrendben. Összesen harminckilenc szemelvényt találunk a kötetben, legnagyobb részük új fordításban szerepel. E harminckilencből nem kevesebb, mint tizenhét Aquinói Tamás műveiből származik, négy Ockhamtól, valamint Robert Holcot és Nicolaus Ultricuria is két-két szemelvényt kapott. A többi szerzőtől egy-egy részletet találunk. Nem áll itt módomban minden egyes szemelvényt kommentálni, és nincs is rá szükség. A fordítások alapvetően jók és közérthetőek (pedig nehéz dolguk volt a fordítóknak, hiszen a magyar nyelvű középkori filozófiai terminológiai hagyomány gyerekcipőben jár), és a szemelvények jól megragadható tematikai csomópontok köré csoportosulnak. Így inkább a válogatásról magáról szeretnék néhány megjegyzést tenni, majd ezek után, röviden, a fordítások alapját képező kiadásokról.

A szerkesztők előszava szerint „[a] válogatás alapvető szempontja az volt, hogy a szövegek olyan problémákat reprezentáljanak [...], amelyek meghatározóak voltak a skolasztika teljes időszakában, és jelentősek maradtak az újkori filozófiai és teológiai hagyomány számára is” (9). E témák között előfordul a filozófia és teológia kapcsolata, a világ örökkévalósága, a lélek mibenléte és halhatatlansága, a szabad akarat kérdése, valamint különféle ismeretelméleti problémák. Egy ilyen jellegű kötet szövegeinek kiválasztása nem egyszerű feladat. Amint a szerkesztők is megjegyzik, „felmérhetetlenül gazdag irodalmi termésből” (9) kellett válogatni, és csupán a felölelt majdnem másfélezer év jelentősebb szerzőinek

⁶ Talán legismertebb a *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, amely minden, a kötetben szereplő szerzőről közöl egy rövid életrajzot, illetve a valamivel régebbi *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*.

listája is oldalakat töltene meg. Úgy gondolom azonban, hogy legalábbis néhány szempontból a merítés lehetett volna szélesebb körű.

Az első ilyen szempont a tárgyalt témákra vonatkozik. A szerkesztők bizonyára nehéz döntés előtt álltak, amikor mérlegelniük kellett, hogy mindenféle átfogó tematika nélkül közöljék a kor legfontosabb írásait (nem mintha létezne konszenzus arra vonatkozóan, hogy pontosan melyek ezek), vagy pedig néhány téma köré csoportosítsák a szövegeket. Az, hogy ez utóbbit választották, véleményem szerint helyeslendő, a könyv így nem csak véletlenszerűnek tűnő szövegek gyűjteménye, hanem jól körvonalazható egységet alkot. Ami mégis valamelyest sajnálatos, hogy a választott témák kivétel nélkül a klaszszikus ismeretelmélet és metafizika köré tartoznak, a gyakorlati filozófia, azaz etika, társadalom- és politikafilozófia teljes mértékben hiányzik. A ma középkori filozófiával foglalkozók körében ezek pedig jelentős kutatási területek – mind a „klasszikusabb” témák, mint az erényetika, az aktív és kontemplatív életforma, az igazságos háború,⁷ mind pedig a viszonylag újkeletűnek tekintett témák, mint a diszkrimináció, a nők helyzete, a fogyatékkal élők társadalmi helyzete, és hasonlók.⁸ Nem elvárható persze, hogy egy szöveggyűjtemény minden témának otthont adjon. A kizárólag metafizikai és ismeretelméleti válogatás viszont azt a hamis képet sugallhatja az olvasónak, hogy a gyakorlati filozófiához a középkori szerzők egyáltalán nem járultak hozzá. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Klima Gyuláék által szerkesztett, fentebb említett szöveggyűjteménynek is ugyanez a gyengesége. Ez azonban egy ma kiadott kötetnél kevésbé érthető.)

Ehhez kapcsolódik a kiválasztott szerzőkre vonatkozó kritika. Természetesen minden válogatást könnyű amiatt kritizálni, hogy miért nem tartalmazza X, Y, és Z szerzőket is, értelemszerűen a jelen kötet is véges, sőt kifejezetten rövidnek tekinthető. Azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a középkornak a mai napig nincs olyan kánonja, mint mondjuk a kora újkori filozófiának (bár ez utóbbi is, talán szerencsére, éppen változóban van), amely legalábbis néhány, minden kétséget kizárólag befolyásos gondolkodót tartalmazna. Ennek ellenére azért néhány dolgot mégiscsak meg kell jegyeznünk.

Először is, mint fentebb említettem, a harminckilenc szemelvényből tizenhét Aquinói Tamás műveiből származik. Ez az arány némileg meglepheti a középkorban valamelyest jártas olvasót. Aquinói Tamás természetesen tagadhatatlanul befolyásos gondolkodó volt, és az egész jelenkori középkortudomány sokat köszönhet művei újrafelfedezésének. Azonban egy, a hosszú középkort egészében átfogni kívánó gyűjteményben a szemelvények (és az oldalszám) majdnem felét Aquinói Tamásra szánni mégis anakronisztikusnak tűnik, főleg azért, mivel befolyásukban nem sokkal (vagy éppen egyáltalán nem) elmaradó szerzők alig kaptak helyet. A késő középkori és kora újkori szerzőkre például legalább akkora hatással volt Duns Scotus, akitől csupán egyetlen szemelvényt találunk. Az inkább

7 Áttekintő irodalomként lásd például: Williams 2018.

8 Lásd, példának okáért: Williams 2020, Chouinard et al. 2021.

teológusként számontartott szerzők szintén hiányoznak, noha nehéz megmondani, miért lenne Aquinói Tamás inkább filozófus, mint mondjuk Aegidius Romanus, Henricus Gandavensis, vagy Bonaventura – csak hogy a tizenharmadik század néhány, talán legbefolyásosabb teológusát említsük. Talán szintén érdemes lett volna a magyarul amúgy már olvasható, 1277-es elítélő határozatokból⁹ néhány, a témákra vonatkozó szemelvényt bemutatni, vagy legalább néhány referenciát adni a vonatkozó paragrafusokra; bár némileg vitatott kérdés, hogy mennyire széles körben befolyásolták az ilyesféle, amúgy viszonylag gyakori, főleg Arisztotelész egyes tételei ellen irányuló egyházi megnyilvánulások a középkori gondolkodás fejlődését, viszont az álláspontok sokféleségét legalábbis jól illusztrálnák. A tizenegyedik századot tekintve is érdekes kérdés, hogy például Crathorn miért érdekesebb vagy befolyásosabb gondolkodó, mint mondjuk Gualterus Burley – bár ezek valószínűleg nem egyértelműen eldönthető kérdések. Végül, a kronológia elejére ugorva, ugyancsak jól illeszkedett volna a kötetbe néhány, a tizenharmadik századnál korábbi szerző, mint Petrus Damianus vagy Eriugena az előretudás problémájáról, vagy Anzelm a szabad akaratról.

E néhány szerző hiánya persze apró-cseprő kérdés, és a középkorról olvasó egyetemi hallgató látóköre bizonyára nem szenved maradandó károsodást amiatt, hogy nem olvas Henricus de Gandavót vagy Eriugenát. Ami súlyosabb kérdés, és végső soron sajnos azt eredményezi, hogy az antológiát nem tudnám tiszta lelkiismerettel egy középkori filozófiai kurzus kizárólagos szöveggyűjteményeként használni, az a nem latin források teljes hiánya. (Talán ismét megjegyezhetjük, hogy a Klíma Gyuláék által szerkesztett, fentebb hivatkozott antológia is ugyanettől a hibától szenved, a másik fentebb idézett angol gyűjtemény nem, bár ez vélhetőleg annak köszönhető, hogy az egyik szerkesztő, Arthur Hyman, középkori iszlámkutató.) E hiány két okból is nehezen érthető. Egyrészt, a mai középkori filozófiai kutatásnak talán az egyik legpezsgőbb áramlata a nem latin (értsd: arab, héber) szövegek kiadása és fordítása, és annak vizsgálata, hogy ezek hogyan hatottak a latin tradícióra.¹⁰ Ez a folyamat természetesen nem most kezdődött, de azzal a (véleményem szerint szerencsés) eredménnyel járt, hogy ma nehéz úgy órát tartani a középkori filozófiáról, hogy a nem latin szövegeket teljesen figyelmen kívül hagyjuk: hiszen a latin szövegek egyik fő forrása is az a kommentárhagyomány, amelyet az arab világból fordítottak a késő tizenkettedik, kora tizenharmadik század folyamán; emellett, e gondolkodók önmagukban is felettébb érdekesek. A másik ok, ami miatt a gyűjtemény e hiátusa némileg meglepő, az az, hogy a kiválasztott témákhoz kiválóan illeszkedett volna néhány jól ismert szöveg a nem latin tradícióból (említhetjük Averroëst vagy Avicennát a lélekkel és az értelemmel kapcsolatban, Al-Ghazalit a filozófia és teológia kapcsolatához,

⁹ Redl 1987.

¹⁰ Hogy csak egyetlen forrást említsünk, érdemes meglátogatni a Richard Taylor által szervezett „Aquinas and the Arabs International Working Group” oldalát, publikációs jegyzékkel és rendkívül aktív kutatási programmal (<http://richardctaylor.info/aiiwg/>).

vagy Maimonidészt, Gersonidészt, esetleg Hasdai Crescast az isteni előretudás problémájáról). Ráadásul ezek a szövegek könnyedén elérhetők akár középkori latin fordításban, akár angolul vagy más modern nyelveken.

Végül, még szintén a válogatásra vonatkozóan megjegyezhetjük, hogy bár a nem latin források hiánya a kötet legnagyobb gyengesége, a középkori gondolkodás sokszínűségét jól illusztrálhatta volna néhány női szerző. Ugyan ez viszonylag új kutatási terület (és talán főleg a kora újkorászok ilyen irányú, rendkívül eredményes erőfeszítései motiválták), mindenesetre ma már a szakmai konszenzus részének tekinthető az, hogy léteztek a középkorban is női gondolkodók. Eszünkbe juthat itt Christina de Pizan, vagy Sienai Szent Katalin, Abaelardus felesége és hosszú ideig levelezőpartnere, Héloïse, esetleg a kissé későbbi, de mégiscsak a hagyományba illeszkedő Avilai Szent Teréz, aki manapság főleg a Descartes-kutatók körében népszerű, vagy – ha már Leibniz bekerült a válogatásba – akkor a levelezőpartnere, Damaris Cudworth. Bár talán természetesebben illeszkedtek volna e gondolkodók a kötetbe, ha a témák között némi gyakorlati filozófiát is találunk, nagy részük metafizikáról és ismeretelméletről is írt, még ha más irodalmi formában is, mint férfi kortársaik.

E fentebbi megjegyzések főleg abból indultak ki, hogy a gyűjtemény elsődleges célközönsége az egyetemi hallgató, aki talán először – és talán utoljára – találkozik középkori filozófiai szövegekkel. Igaz, hogy a kötet címe „skolasztikus”, és nem „középkori” filozófiai szöveggyűjtemény, vagyis kifejezetten a késő középkori, egyetemi keretek között zajló filozófiai gondolkodás bemutatása a kitűzött cél. A magyar források szükségessége, és mindenekelőtt a jelen kötet erősségei miatt mégis feltételezhető, hogy a kötet a középkori filozófia oktatásának fő, hacsaknem egyetlen forrásává fog válni, emiatt gondolom, hogy talán javára vált volna e néhány, fentebb említett szerző akkor is, ha nem mind tartoznak a szorosan vett skolasztikához (ahogyan persze Ágoston vagy Leibniz sem).

Az utolsó, rövid megjegyzésem az eddigiekkel ellentétben inkább a szakmában járatosabb olvasók felé irányul. A magyar fordítás alapját legtöbb esetben modern kiadású szövegek képezik, némelyek ezek közül teljesen újjak (például Buridanus *De anima* kommentárja, amely elvileg 2020-ban jelent meg, ám forgalomban még most sem kapható, és amelyhez oldalszámokat a fordítók sem közöltek), némelyek régebbi kiadások. A források jegyzékét megtalálhatjuk a kötet elején szereplő bibliográfiában, amelynek néhány eleme azonban elbizonytalaníthatja az olvasót. Példának okáért, az Ágoston-levéelhez két forrást is találunk, viszont a *Corpus Scriptorum* sorozat (CSEL), és annak kötetszáma, amely a kettő közül az egyik forrást tartalmazza, és amely az általánosan használt referenciapont az Ágoston-szövegekhez, nem kerül említésre. A Petrus Aureoli szemelvény egy még nem hivatalosan kiadott szövegen alapul, amelynek copyright évszáma (2009) hiányzik, ugyancsak hiányzik az évszám a Suárez-kiadásból. Ezeknél valamivel lényegesebb az, hogy valamilyen oknál fogva nem mindig a lehető legmegbízhatóbb kiadások képezték a fordítások alapját, ez különösen igaz Aquinói Tamás műveire, ahol pedig

a megszokottnál sokkal egyszerűbben megtalálhatja az érdeklődő az optimális kiadást, a *Corpus Thomisticum* külön ennek szentelt oldalára pillantva.¹¹ A *Létezőről és lényegről* című rövid művet például az 1933-ban megjelent Boyer szerkesztésből idézik (talán, mivel Klima Gyula korábbi fordítása is ezen alapult), azonban a mű legjobb kiadása a Leonina Társaság által 1976-ban kiadott kötet (az összegyűjtött művek 43. kötete). Aquinói Tamás a cselekvő értelemről szóló *Quaestiones disputatae de anima* szövegeinek szintén létezik Leonina-kiadása az itt használt 1912-es kiadás mellett (szerkesztette Bazán, az összes művek 24. kötete), és ugyanez igaz az esetlegesen zavart okozó névvel illetett *Commentaria in tres libros Aristotelis De animára*, amely, úgy tűnik, a *Sentencia de animát* takarja (Leonina-kiadása 1984-es, a sorozat 45. kötete). Végül, a metafizikakommentárt az 1935-ös Marietti kiadás helyett talán érdemes lett volna ugyanennek a szerkesztésnek a második kiadásából idézni (szerkesztette Cathala–Spiazzi, 1971).

E kritikai észrevételek ellenére csak ismételni tudom a már elmondottat: a kötet minden kétséget kizáróan hiánypótló, és bizonyára hosszú ideig forrásul szolgál majd a Magyarországon középkori filozófiát olvasó egyetemi hallgatók és a téma iránt érdeklődő nagyközönség számára. A szövegek érdekesek, a fordítások jól olvashatók, és összességében egy konzisztensen válogatott kötetet foghat (fizikai vagy virtuális) kezébe az olvasó. A fentebbi, kákán is csomót kereső kritikai megjegyzések inkább arra próbáltak rámutatni, hogy egy ilyen kötet szerkesztése, bizonyos értelemben, hatalmas felelősséggel jár, hiszen pont hiánypótló mivolta miatt évekig, talán évtizedekig meghatározhatja nem csak a középkorral kapcsolatos magyar filozófiai terminológiát, hanem azt is, hogy olvasói milyen szövegekkel kerülnek kapcsolatba, és milyen első benyomást szereznek a középkori filozófiáról. Ez az oka, hogy talán szerencsésebb lett volna egy szélesebb körű válogatást közölni a fentebbi vonalak mentén, néhány történetileg valószínűtlen prekoncepció tovább erősítése helyett (tudniillik, hogy a középkori filozófia főleg metafizikáról és ismeretelméletéről szólt, valamint, hogy Aquinói Tamás óriása a semmiből emelkedett ki a tizenharmadik század közepén). Azonban az is kétségtelen, hogy a szerkesztőknek a szokásosnál nehezebb dolguk volt: míg a legtöbb középkori gondolkodóra elmondható, hogy – Guillelmus de Conches szavaival élve – „törpék voltak az óriások vállán”,¹² Borbély Gábor és Schmal Dániel szinte a semmiből hozták létre a jelen kötetet, talán egyszersmind aktívabb életformára noszogatva a középkori filozófia magyar szellemét.

11 Lásd: <https://www.corpusthomicum.org/reoptedi.html>.

12 E mondás középkori eredetéhez lásd Umberto Eco előszavát Robert K. Merton *On the Shoulders of Giants* című könyvéhez.

Bibliográfia

- Abaelardus, Petrus. 1989. *Etika*. Ford. Turgonyi Zoltán. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete.
- Chouinard, Isabelle – Zoe McConaughy – Aline Medeiros Ramos – Roxane Noël, szerk. 2021. *Women's Perspectives on Ancient and Medieval Philosophy*. Berlin: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-73190-8>.
- Duns Scotus, Johannes. 1994. „Szemelvények műveiből.” Ford. Szovák Kornél. *Vigilia* 59/3: 177–182.
- Hyman, Arthur – James J. Walsh – Thomas Williams, szerk. 2020. *Philosophy in the Middle Ages: The Christian, Islamic, and Jewish Traditions*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Klima Gyula – Fritz Allhoff – Anand Jayprakash Vaidya, szerk. 2007. *Medieval Philosophy: Essential Readings with Commentary*. Malden, MA: Blackwell.
- Kormos József, szerk. 1999. *Középkori filozófia szöveggyűjtemény*. Piliscsaba: PPKE,
- Kretzmann, Norman – Anthony Kenny – Jan Pinborg, szerk. 1988. *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merton, Robert K. 1993. *On the Shoulders of Giants*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pasnau, Robert – Christina van Dyke, szerk. 2010. *The Cambridge History of Medieval Philosophy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521762168>.
- Redl Károly, szerk. 1987. *Az 1277-es párizsi elítélő határozatokról*. Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya.
- Williams, Scott M., szerk. 2020. *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology*. Oxford: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429202919>.
- Williams, Thomas, szerk. 2018. *The Cambridge Companion to Medieval Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316711859>.